

A Gulag természeti és társadalmi összefüggései Szolzsenyicin és Salamov művei alapján

TÓTH GÁBOR

A Gulag a modern egyetemes történelem egyik legtöbb tudományos és személyes reflexiót kiváltó témája. A jobb megértés érdekében elsőként kísérletet kell tenni a kifejezés jelentésének pontos meghatározására, valamint az általános történelmi háttér felvázolására. Eszerint a *Gulag* kifejezés egy mozaikszó, melyet a *Javító-munka-táborok Főigazgatósága* intézménynév eredeti orosz megfelelőjének kezdőbetűit összeolvasva kapunk: Glavnoje upravljenije ispravitelno-trudovih lagerej. A Gulag a bolsevik forradalmat követően világhatalmi státuszát fokozatosan megszilárdító, és a „kommunizmus” általános filozófiai eszméire hivatkozva kegyetlen személyi kultuszon alapuló diktatúrát kiépítő Szovjet-Oroszország történetének egy olyan fejezete, amelynek értelmezése és adekvátabb megértése a történelmi összefüggések világosabb áttekintése mellett természetföldrajzi, szociológiai, pszichológiai, gazdasági és filozófiai-etikai következtetések levonását is megköveteli.

A 20. századi orosz Gulag-irodalom egyik meghatározó alakja Varlam Salamov, aki Ryszard Kapuscinski szerint ízig-vérig orosz szerző volt – talán nem függetlenül attól, hogy soha nem járt Oroszországon kívül. Írásai a lehető leghitelesebben adják vissza az orosz ember gondolatvilágát, érzéseit, és eközben az ország természeti és társadalmi jellegzetességeit is részletesen bemutatják. Novellái szinte mindegyikében megjelenik a test fizikai állapota és az ezzel összefüggő mentális gyötrelmek közvetlen ös-

szefüggése. A test fizikai szenvedése és nélkülözése erősebb, ősbibb és alapvetőbb, mint a lélek gyötrelmei. A pszichikai és érzelmi zavarok csak másodlagosak: következtetni engednek az embertelen fizikai feltételekre. Az író által talán legfőbb morális kategóriaként hangsúlyozott állhatatosságot és kitartást mindenekelőtt a test magatartásaként kell értelmezni. A lélek ereje is ebből fakad, ezért az erre való törekvést erkölcsi parancsnak kell tekinteni. Az emberi lény szellemi mivolta a légerekben alacsonyabb szinten áll a létezés fizikai-biológiai oldalával szemben.

Az emberi létmód és a természet viszonyára vonatkozó gondolatok Salamov írásművészetében elsőrendű fontosságúak, és sajátos formában jelennek meg: első pillantásra úgy tűnik, hogy szó sincs harmonikus összefonódásról vagy egységről: a természeti világ lényegét tekintve lelketlen, közönyös, rideg és ellenséges – függetlenül attól, hogy az író melyik évszakban tárja az olvasó elé a Gulag lakóinak életét. Salamov írásművészetének különleges vonása, hogy az emberi lényt túlhatalmával és közönyével folytonosan fenyegető és eltipró természetet olyan univerzális létszférának tekinti, amelynek törvényszerűségei mindenre és mindenkire szükségszerűen érvényesek: műveiből végső értelemben az ember és a természet egysége olvasható ki.

A Gulag-tábor – alapvető működési elveit tekintve – maga is a természet része, melynek objektív rendjét az egyénnek minden esetben el kell fogadnia: a megértő tudomásulvétel az egyetlen helyes és követendő attitűd, amely arra utal, hogy végső soron hozzátartozik ehhez a tökéletesen megszervezett rendszer szerint működő egészhez. A természet törvényeinek való alávetettség az ember részéről a beletörődés mellett tiszteletet, illetve csodálatot is kiválthat, hiszen egy nála magasabb rendű, „legyőzhetetlen” erővel áll szemben.

Látható, hogy Salamov gondolkodásában a természeti világ és a táborok lényege általánosságban analóg elvet követnek: mindkettő egy szigorú és megváltoztathatatlan logika szerint működik. Ebből kiindulva érthető, hogy a szerző az északi szárazföldi területeket egységesen borító erdőségekben és az itt élő fákban fedezi fel az egyedüli és igazi magasztosságot és méltóságot. Ezt a légerek életét tárgyaló írásaiban morális szintre emeli, és az állhatatosság és a tisztesség szimbólumaiként ábrázolja. A természet szemlélete oly módon gyakorol hatást a személyiségre, hogy az egyén számára reményt és erőt ad a humánium újbóli életre keltéséhez és az élet emberhez méltó folytatásához. Ennek elsődleges forrása a szubjektum elfordulása a külvilág nyomasztó és kegyetlen körülményeitől. Így az individuum – a reálisan elkerülhetetlen szenvedés ellenére – egy bizonyos fokú belső lelki szilárdságot és békét sajátíthat el.

A Balti-Fehér-tengeri csatorna egyik zsilipének építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

A vörös fenyő feltámasztása című novella e gondolkodásmód és életszemlélet szép és emelkedett tanúságtétele. A természetben tükröződő tisztaság és szépség az emberi élet minőségét is alapjaiban változtatja meg. „[...] az emberek Moszkvában megtapogatják ezt az érdes, merev ágat, elnézik vakító zöld tűlevelzetét, újjászületését, feltámasztását, beszívják az illatát – de nem mint a múlt emléket, hanem mint egy új élet ígértét.”¹

Az ember által létrehozott „világ” azonban egy ponton lényegesen különbözik az önmagáért való természettől: az emberi döntéseket és cselekedeteket mozgató törekvések háttérében a részvétlenség mellett gonosz, kegyetlen és pusztító szándékok ragadhatók meg, amelyek teljes mértékben hiányoznak az ember nélküli világból, és valamennyi emberi érték megsemmisítésére irányulnak. A létezés e ponton minden méltóságát és értékét elveszíti. A Gulag-irodalom másik rendkívül jelentős – és Salamovnál jóval ismertebb – képviselője, Alekszandr Szolzsenyicin e situációt lényegre törően festi le: „Ezek a parasztfiúk voltak a legjobb munkások, akiket csak el lehet képzelni. Ezeket tízezerrel küldik a csatornához, meghozzá igyekezve, nehogy bárki is egy lágerpontra kerüljön az édesapjával. Elvásztják őket. Itt aztán egyből olyan normát szabnak ki nekik kavicsból és sziklából, amit nyáron sem lehet teljesíteni. Senki sem tudja kiokosítani, figyelmeztetni őket, ők pedig a maguk falusi módján beleadják minden erejüket, gyorsan gyengülnek, és így, kettesével összeölkezve megfagynak. Éjszaka szánok jönnek, összeszedik a halottakat.”²

Szolzszenyicin írói látásmódja a salamovi világgéppel annyiban tekinthető közösnek, hogy az élet külsődleges javainak és élvezeteinek elutasítása az eredeti változatában háromkötetes

GULAG szigetvilág (1973) című műben – amely a szerző szerint rendeltetését és műfaját tekintve az események ábrázolására tett „szépirodalmi kísérlet” – szintén fontos erkölcsi parancsként jelenik meg. A szubjektum az egyre intenzívebb szenvedés hatására önmaga belső világába húzódik vissza, a külvilág anyagi jellegű létezőitől és viszonyaitól elfordulva a személyesen megélt élet egyszeri és megismételhetetlen közvetlenségére koncentrál. E magatartás képezi a személyként értelmezhető „önmagaság” megőrzésének egyetlen lehetőségét. A humánus egyéb megnyilvánulásait azonban hiába keressük a világhírű 20. századi orosz regényíró művében: a kényszermunka-telepeken szüntelenül megtapasztalt, szinte végletekig embertelen és megalázó körülmények az individuum kivételének gondolt, a világban szellemi, erkölcsi és anyagi vonatkozásban egyaránt kitüntetett státuszát végérvényesen megkérdőjelezzik, és végső soron meg is semmisítik. Látható, hogy Szolzsenyicin jóval sötétebb képet rajzol az emberi természet szélsőséges viszonyok között bekövetkező romlásáról, mint a gonosztól való megszabadulás lehetőségét a hit erejével megőrizni akaró sors- és író társa.

Emellett az író figyelme kiterjed a munkatáborok társadalmi és gazdasági háttérének alapos elemzésére is. Részletesen tárgyalja a földrajzi helyzetet, az infrastruktúra és az emberi tényezők összefüggéseit. A sztálini Szovjetunió közlekedési rendszerének szerkezete közvetlenül összefügg a Gulag-táborok földrajzi elhelyezkedésével. A lágerek és a környezetükben létesített telepekből kifejlődő városok közötti kapcsolat vonatkozásában a vasúthálózat (elsősorban a Bajkál-Amur vasútvonal megépítése) kapta a legnagyobb szerepet. Egyértelmű, hogy a táborok működtetése és a termelés folytonos növelése megkövetelte a távolsági közlekedés fejlesztését: a foglyok egyre nagyobb tömegeit kellett a központi, városi régióktól egyre nagyobb távolságba szállítani, hogy ott kényszermunkát végezzenek. Maga Szolzsenyicin nagy gondot fordít e tényezők taglalására, és ily módon a folyamat egyes mozzanatait konkrét, sok helyen tudományosan igazolt adatokkal magyarázza. „Ennek a babonás Szigetvilágnak ezer meg ezer szigete hatalmas területen van szétszórva, úgyszólván a Bering-szorostól a Boszporuszig. Ahogy a szigetek láthatatlanok, mégis léteznek, ugyanúgy láthatatlanul, de szakadatlan szállítmányokban kell odajuttatni a láthatatlan rabok millióit, akiknek azonban testük, térfogatuk és súlyuk van.”³

Alapvető tézisként emelhető ki, hogy az ország közlekedési hálózatának fejlődése és az elítéltek számának hatványozott növekedése a rabok életkörülményeinek gyors romlásával járt együtt. Az egyéni szinten megtapasztalt szenvedések közvetve mégis hozzájárultak az ország egészének gyarapodásához. A gyéren lakott, fejlettebb térségektől távoli, rossz közlekedési kapcsolatokkal ellátott periférikus régiók – főként a tajga borította, az „örök fagy” birodalmába eső középső és távol-keleti tájakat kell itt kiemelni – összekapcsolása a fejlettebb, iparosított körzetekkel a „munkatábor-világ” egyik legfőbb társadalmi és gazdasági eredményeként tartható számon. Az elszigetelt északi és keleti országrészek kizárólag a „Gulag-szigetek” révén, az ott felhasznált és kizsákmányolt munkaerő áldozata által tudtak bekapcsolódni a Birodalom vérkeringésébe.

A lágerekben uralkodó életkörülmények legfontosabb tényezője kétségtelenül az éghajlat volt. A legkegyetlenebb viszonyok Jakutföld és Kamcsatka vidékén, valamint a Kolima folyó környezete által körülhatárolt területen telepített „kényszermunkahelyeken” uralkodtak. „A dombok alját mocsár borította, [...] az ember lábát elnyelte a süppedős moha. Télen

Kedzetleges eszközökkel aranyat mosó foglyok, külszíni aranybánya, Kolima, 1938
(Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

minden eljegesedett. [...] Az erős fagyban az emberek zihálva szedték a levegőt.²⁴ E tájegységek a Föld legszélsőségesebb éghajlatú zónái közé sorolhatók: az itt dolgozó foglyok olyan hőmérsékleti viszonyoknak (fél évnél is hosszabb, rendkívül hideg tél és néhány hétig tartó, forró nyár) voltak kitéve, melyek az európai ember számára rövidtávon is alig tűrhetőek, hosszabb ideig pedig elviselhetetlenek. E tény azért is érdemel figyelmet, mivel a kijelölt építkezési területek vagy bányák körül létrehozott táborokban zömében az európai Oroszországból származó elítéltek dolgoztak.

Oroszország európai részének, illetve Szibéria középső és keleti felének északi sarkkörön túli területei ugyanakkor nem pusztán természetföldrajzi értelemben sorolhatók a Föld legszélsőségesebb vidékei közé, hanem társadalmi-gazdasági viszonyaik alapján is. A legnagyobb szibériai folyamok (Ob, Jenyiszej, Léna, Angara) mentén fekvő – az iparosodás kezdete előtt sok esetben állandó lakossággal sem rendelkező – települések elérése szárazföldi vasútvonalak és utak híján szinte lehetetlennek bizonyult. A főként politikai okokból elítéltek megbüntetését szolgáló hatalmi gépezet tette lehetővé, hogy a civilizáció alapvető eszközei és vívmányai elérjék az itt található városokat, melyek a rabok létszáma miatt gyorsan növekedtek. Kétségtelen, hogy ebben az összefüggésben is felfedezhető egy abszurd és kegyetlen paradoxon: a sztálini politika „országépítő” és a „szocialista nép boldogulását” előmozdító programjának kiterjedése – legfőképp az ország legfejlettebb részeit az urbanizáció és az iparosodás révén meghatározó ugrásszerű fejlődés – az indokolatlanul és értelmetlenül elítélt, illetve elpusztult áldozatok egyre növekvő millióival járt együtt. Ehhez köthető

az a tény is, amely szerint a technológia tökéletesedése és egyszerűbbé válása a rabok szemszögéből a szenvedés és az embertelenség mértékének megsokszorozódásában nyilvánult meg.

Az eddigi gondolatmeneteket egészítheti ki az a tény, hogy a lágerrek brutális terrorja az ország egészére döntő hatást gyakorolt. A II. világháború után világhatalommá váló Szovjetuniót jellemző társadalmi légkört a minden állampolgárt egyformán átható félelem és bizalmatlanság határozta meg. Szolzsenyicin írásművészete ennek kapcsán is szuggesztív erővel tárja fel az egyes ember – és közvetve az egész ország – lelkiállapotát: „Országunkat ugyanígy hatották át fokról fokra a Szigetvilág mérgei. [...] A sokszentendős félelem és árulás közepette az épségben maradtak csak külsőleg, testileg maradnak épek. Ami belül van, elrothad.”²⁵ E pesszimista attitűd azonban nem jelent végleges lemondást az emberi élet értékeiről, mivel hosszú távon – az adott helyzetbe való beletörődés és állhatatos kitartás révén – mégis a túlélést segíti: elsődleges célja a lélek és a szellem függetlenségének megőrzése.

Az olvasó, akár mindenre kiterjedő részletes alaposággal, akár csak egyes részkérdéseket kiemelve tanulmányozza e két nagyhatású szerző műveit, feltétlenül betekintést nyer a Gulag abszurd világába, még ha működésének belső lényegét – éppen annak irracionalitása miatt – „kívülállóként” maradéktalanul nem is értheti meg.

1 SALAMOV: *Szentencia. Válogatott elbeszélések*, Európa, Bp., 2005, 300.

2 SZOLZSENYICIN: *A GULAG szigetvilág*, Európa, Bp., 2009, 291.

3 Uo., 429.

4 SALAMOV: *i. m.*, 11.

5 SZOLZSENYICIN: *A GULAG szigetvilág*, 446., 452.

